

Ιστοριοποιώντας την ευγονική στην εκπαίδευση και την αναπηρία

Γιώτα Καραγιάννη

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
pkaragi@eled.auth.gr

Εισαγωγή

Το βιβλίο του Ιωάννη Παρασκευοπούλου *Νοητική Καθυστέρηση. Διαφορική Διάγνωση, αιτιολογία, πρόληψη, ψυχοπαιδαγωγική αντιμετώπιση* (1980) κυκλοφόρησε σε χιλιάδες αντίτυπα καθώς εκδόθηκε αρχικά από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (ΟΕΔΒ) για αποκλειστική χρήση των σπουδαστών των Σχολών Εκπαιδεύσεως του Διδακτικού Προσωπικού και στην πορεία ανατυπώθηκε για λογαριασμό του συγγραφέα την δεκαετία του 1980. Στο εν λόγω σύγγραμμα που μελετήθηκε από εκατοντάδες φοιτητές Παιδαγωγικών Τμημάτων και Τμημάτων Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, διαβάζουμε την εξής παράγραφο:

«Σε περιπτώσεις ατόμων με βεβαρημένο κληρονομικό ιστορικό θα ήταν προτιμότερο να αποφεύγεται η τεκνοποιία. Ως λύση έχει κατ' επανάληψη προταθεί η στείρωση των ατόμων αυτών. Η υποχρεωτική όμως στείρωση, επειδή θίγει κυρίως την ελευθερία του ατόμου, έχει προκαλέσει διαμαρτυρίες (φιλοσοφικές, θρησκευτικές, κοινωνικές, κ.ά.). Ασφαλώς, σε μια ελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία, η εφαρμογή του μέσου της υποχρεωτικής στείρωσεως έρχεται σε σύγκρουση με το δικαίωμα του ατόμου να ικανοποιήσει το αίσθημα της πατρότητας ή της μητρότητας, στις περιπτώσεις όμως ατόμων με βεβαρημένο ιστορικό οι τυχόν συνέπειες για τους απογόνους πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Η προαιρετική στείρωση, όπως και η συστηματική χρήση αντισυλληπτικών από γονείς με βεβαρημένο ιστορικό, θα κάνουν δυνατό

τον έλεγχο των γεννήσεων επί των ατόμων αυτών και θα προλάβουν πολλές περιπτώσεις νοητικής καθυστερήσεως» (Παρασκευόπουλος 1980, 49).

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα τίγονται ζητήματα στείρωσης σε σχέση με τα ανάπηρα άτομα, που μας παραπέμπουν στη ρητορική επιστημόνων ευγονιστών των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Κι ενώ φαίνεται ότι ο συγγραφέας λαμβάνει υπόψη του τον αγώνα των αναπηρικών κινήσεων στην Ελλάδα και διεθνώς για τα δικαιώματα των αναπήρων, ωστόσο, αφ' ενός τον υποβαθμίζει αποκαλώντας τον «διαμαρτυρία», αφ' ετέρου τον προσπερνά καθώς καταλήγει εκεί απ' όπου ξεκίνησε, δηλαδή στον έλεγχο των γεννήσεων από άτομα «με βεβαρημένο κληρονομικό ιστορικό».

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται ο βαθμός και η μορφή της επίδρασης που άσκησε η ευγονική στη διαμόρφωση κυρίαρχων λόγων για την εκπαίδευση και την αναπηρία, μια επίδραση που ξεκινάει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και φτάνει έως τις μέρες μας, με τη διαφορά ότι σήμερα εμφανίζεται φτιασιδωμένη από ένα πλαίσιο διαφορετικών αρχών. Στις ενότητες που ακολουθούν καταγράφονται οι πιο σημαντικές εξελίξεις στην Ελλάδα, στο πεδίο του επιστημονικού λόγου της ευγονικής, καθώς επίσης και της εφαρμογής του στην εκπαίδευση, κυρίως μέσα από τις επιλογές και τις πρακτικές συγκεκριμένων προσωπικοτήτων της εποχής. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η αναφορά σε πρόσωπα ενέχει πάντα την προοπτική της διαλεκτικής, δεδομένου ότι όλες οι εξελίξεις που περιγράφονται και εξετάζονται διαμεσολαβούνται από τους ακόλουθους κρίσιμους δομικούς άξονες:

- τα πολιτισμικά και κοινωνικά φαινόμενα αποδίδονται στην ανατομία (του παιδιού) και στην οργανικότητα η οποία εκλαμβάνεται ως απολύτως εξαρτώμενη από την κληρονομικότητα
- η Παιδαγωγική καθορίζεται μέσα από επιστήμες «υψηλότερου» κύρους, όπως η Ιατρική, η Βιολογία και η Ψυχολογία με τη διάσταση της Ψυχομετρίας
- η εκπαίδευση ιατροκοποιείται και ψυχολογικοποιείται κατασκευάζοντας το «φυσιολογικό» και το «παθολογικό»
- οι κοινωνικές παθογένειες καταγράφονται και ελέγχονται και προτείνεται η ιδρυματοποίηση των παιδιών σε ασυλικές δομές
- γίνονται φανερές οι συνδέσεις πολιτικής εξουσίας και επιστημονικής γνώσης.

Οι επιστήμες και οι πρακτικές της Σχολικής Υγιεινής ως θετική ευγονική στο ελληνικό πλαίσιο

Η εξέταση της ιδέας της ευγονικής θεωρείται σημαντική διότι το αποτέλεσμα της είναι ορατό στη διαμόρφωση γνωστικών αντικειμένων διαφορετικών επιμέρους επιστημονικών κλάδων που σχετίζονται άμεσα με την αναπηρία και τις πολιτικές υγείας που εφαρμόστηκαν, καθώς και στη διαμόρφωση των κοινωνικών αντιλήψεων για την αναπηρία – απομεινάρια της επίδρασης (της ιδέας) της ευγονικής διακρίνουμε ακόμη και σήμερα. Σύμφωνα με την Trubeta (2013) η ιδέα της ευγονικής άρχισε σταδιακά να εξαπλώνεται ως διεθνές κίνημα¹ μετά την παρουσίασή της ως επιστήμης από τον Sir Francis Galton (1822-1911) στη Βρετανική Κοινωνιολογική Εταιρεία το 1904. Ο Galton ανέπτυξε τον τομέα της βιομετρίας, ονοματίζοντας τον επιστημονικό χώρο ευγονική δανειζόμενος από την ελληνική γλώσσα (ευ και γένος). Οι ιδέες του σχετίζονταν με την αύξηση του ποσοστού των ικανών και, διά μέσω αυτού, την μείωση των ανάικων.

«Η προσήλωσή του στις αρχές του ευγονισμού ενδυόταν έναν εκσυγχρονιστικό λόγο [θέτοντας] τους στόχους της ευγονικής ως εξής: πρώτον η ευγονική θα πρέπει να γίνει πολύ οικείο θέμα ως ακαδημαϊκή ερώτηση, μέχρι να κατανοηθεί η ακριβής σημασία της και να γίνει δεκτή ως γεγονός – δεύτερον, θα πρέπει να αναγνωριστεί ως ένα ζήτημα, η πρακτική ανάπτυξη του οποίου χρήζει σοβαρής αντιμετώπισης και σοβαρού προβληματισμού και, τρίτον, θα πρέπει να εισαχθεί στην εθνική συνείδηση ως μία νέα θρησκεία» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, 284).

Η ιστορικοκοινωνική μελέτη αποδεικνύει ότι η ευγονική αντιμετωπίστηκε μέσα από διαφορετικές οπτικές στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες: α) ως επιστήμη της ανθρώπινης κληρονομικότητας, β) ως το όραμα για τον τέλει άνθρωπο άρα και την τέλεια κοινωνία, γ) ως ιδεολογία που ενδύεται το μανδύα της βελτίωσης της κοινωνίας μέσω της αποφυγής του εκφυλισμού της, και δ) ως το πολιτικό πρόγραμμα επιτήρησης και επέμβασης στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων (Trubeta 2013, 203-204).

¹ Οι θεωρίες εκφυλισμού τον 19^ο αιώνα υπήρξαν θεμέλιο για το επιστημονικό πεδίο της εγκληματολογίας. Η θεωρία του Τσεζάρε Λομπρόζο για τον εκ γενετής εγκληματία ήταν κυρίαρχη. Η θεωρία του εκφυλισμού κατηγοριοποιούσε τους εγκληματίες μαζί με άλλες κατηγορίες «εκφυλισμένων», όπως τρελούς, φτωχούς και πόρνες. Από νωρίς οι ιδέες του Λομπρόζο βρήκαν θιασώτες Έλληνες γιατρούς, νομικούς και λόγιους (βλ. αναλυτικά Αβδελά 2017β, 145-175).

Το ρεύμα της ευγονικής στην Ελλάδα έχει μόλις τα τελευταία χρόνια αρχίσει να απασχολεί αυτόνομα την ιστορική κοινωνική έρευνα στη χώρα μας. Οι μελετητές εντοπίζουν την εμφάνισή του στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα (Αβδελά 2017α, 19), ωστόσο κατά τις Θεοδώρου και Καρακατσάνη (2010) οι πρώτες νύξεις για την ανάγκη λήψης μέτρων ευγονικής στην Ελλάδα με στόχο τη βελτίωση της φυλής εμφανίζονται τη δεκαετία του 1910 και ενισχύονται στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Η ευγονική, δηλαδή η πίστη ότι οι κοινωνίες εξελίσσονται όπως οι ζώντες οργανισμοί και ότι η ιατρική μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση του ανθρώπινου είδους μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές, προσέκλυσε πολλούς επιστήμονες στον ελληνικό χώρο. Οι σχετικές μελέτες (Trubeta 2013, Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, Αβδελά 2017β, Κόκκινος 2018) που κυκλοφορούν τα τελευταία χρόνια αναδεικνύουν το λόγο και τις εφαρμοσμένες πολιτικές των Ελλήνων επιστημόνων ευγονιστών του προηγούμενου αιώνα. Επηρεασμένοι από τον ευρωπαϊκό κοινωνικό δαρβινισμό, γιατροί, νομικοί και παιδαγωγοί οραματίστηκαν και συνέβαλλαν, με την εφαρμογή προγραμμάτων, στην καταπολέμηση των κοινωνικών «παθογενειών» αντιμετωπίζοντας την κοινωνία ως οργανισμό που πάσχει. Σε αυτό το πλαίσιο, το σώμα θεωρούνταν αντίστοιχο της μηχανής (όπως άλλωστε και η κοινωνία), κατά συνέπεια η κατανόηση των νόμων που διήπαν τη λειτουργία του μπορούσε να βοηθήσει στην επισκευή και τη διόρθωσή του. Εκείνη η χρονική περίοδος συνέπεσε με την επέκταση της κρατικής και ιδιωτικής παρέμβασης σε τομείς του ιδιωτικού βίου ή αλλιώς με την «υγειονομική αστυνόμευση», κατά την Κορασίδου (2002). Παραδείγματος χάρη, όπως μας πληροφορεί η Θεοδώρου (2003), οι «επισκέπτριες του φτωχού» (κυρίως αστές γυναίκες) είχαν αναλάβει έναν λεπτομερή έλεγχο της ιδιωτικής ζωής των φτωχών οικογενειών, την επιτήρηση της υγιεινής, της σεξουαλικότητας και της ηθικής τους για λογαριασμό των ενοριακών συμβουλίων. Επίσης, οι επιμελήτριες των ανηλίκων, που στην αρχή ο ρόλος τους στηρίζονταν στον εθελοντισμό, παρακολουθούσαν τα παιδιά και τη συμπεριφορά τους, την οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον, τις συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής. Ίχνη μιας τέτοιας λογικής εντοπίζουμε και νωρίτερα: το 1836, σε άλλη πηγή, οι μαίες καλούνταν να λειτουργήσουν εθελοντικά ως προς την υγιεινή των οικογενειών, η λεγόμενη «δωρεάν μαίευσις των πτωχών» (Στασινός 1991). Το ρεύμα αυτό της ευγονικής στην Ελλάδα προσέδωσε κύρος και επαγγελματική ισχύ όχι μόνο σε επιστήμονες και ιδίως γιατρούς αλλά και σε αρκετά μέλη της ελληνικής κοινωνίας.

Κατά την Αβδελά (2017α) η εξασφάλιση μεγαλύτερου κύρους και ισχύος για τις ειδικότητες των γιατρών δεν ήταν το μόνο αποτέλεσμα. Η σχετική ενασχόληση «τροφοδότησε όχι μόνο εθνικές παρεμβάσεις και σχεδιασμούς αλλά και ένα διεθνές

ποικιλόμορφο ευγονικό κίνημα» (Αβδελά 2017α, 16). Οι αρχικοί προβληματισμοί επικέντρωναν στο ζήτημα της «καλλιτεκνίας» (Κορασίδου 2002), καθώς και της ευρωστίας και ευεξίας της φυλής, δηλαδή της δημιουργίας ενός ανώτερου βιολογικά κεφαλαίου για τον ελληνικό πληθυσμό με σκοπό την αποφυγή του εκφυλισμού του. Παράλληλα, από τις σχετικές μελέτες (Κορασίδου 2002, Trubeta 2013, Θεοδώρου & Κορασίδου 2010, Αβδελά 2017β) πληροφορούμαστε και για μέτρα αρνητικής και θετικής ευγονικής. Τα πρώτα παραπέμπουν σε απαγορεύσεις σύναψης γάμου μεταξύ ατόμων με «βεβαρημένο κληρονομικό ιστορικό» μέχρι και στείρωσεις με σκοπό την αποφυγή του κοινωνικού εκφυλισμού και της φυλετικής παρακμής. Τα μέτρα θετικής ευγονικής αφορούν τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής και την προστασία της δημόσιας υγείας με έλεγχο της καθημερινής ζωής της οικογένειας (ποιότητα κατοίκησης, διατροφή, χώροι εκπαίδευσης), στην προοπτική που αναφέρθηκε παραπάνω ως έλεγχος της ιδιωτικής ζωής των φτωχών. Μια ενδιαφέρουσα θέση διατυπώνει ο Κόκκινος, ο οποίος διαφωνεί με τη ριζική διάκριση της ευγονικής σε θετική και αρνητική, καθώς κρίνει ότι «η [...] διάκριση των δύο εννοιών συσκοτίζει την γενεαλογική τους σχέση, την δομική τους συσχέτιση, όπως επίσης αποσιωπά τεχνηέντως την ιστορικά διαπιστωμένη διολίσθηση της πρώτης προς την δεύτερη [...] καθώς και την θολή ενδιάμεση ζώνη που δημιούργησαν οι ωσμώσεις μεταξύ αυτών των δύο παραδόσεων» (Κόκκινος 2018, 34). Με άλλα λόγια, η θετική ευγονική μπορεί να κυλήσει εύκολα προς την αρνητική διότι και οι δύο θεμελιώνονται στη λειτουργική ανάγκη για έλεγχο και πειθάρχηση του πληθυσμού.

Οι Theodorou & Karakatsani (2020), εξετάζοντας τα ζητήματα της ευγονικής και της φυλετικής θεωρίας την περίοδο του Μεσοπολέμου, σκιαγραφούν μέσω αρχειακού υλικού και ερμηνεύουν τις απόψεις Ελλήνων ευγονιστών της περιόδου καθώς και τα μέτρα πολιτικής που εφαρμόστηκαν. Παρά το ταραχώδες πολιτικό σκηνικό, διαπιστώνουν ήπια μέτρα αρνητικής ευγονικής και συστηματικές συνέχειες ως προς το λόγο περί φυλής, εκφυλισμού και κληρονομικότητας που υιοθετείται από επιστήμονες γιατρούς που κατέχουν νευραλγικές θέσεις. Παρατηρούμε, επίσης, ότι οι ανησυχίες των γιατρών για τη βρεφική και παιδική θνησιμότητα στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν μεγάλες. Οι ανησυχίες αυτές εκφράζονταν ως δημογραφικό πρόβλημα, ως εξασθένηση της νέας γενιάς και, από την άλλη, ως ανάγκη για αναβάθμιση της δημόσιας υγείας. Μια πιο προσεκτική ματιά ωστόσο, μας οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα. Σύμφωνα με την Μακρυνιώτη:

«Η μέριμνα της κοινωνίας για τα παιδιά δεν αποτελεί έκφραση μιας ξαφνικής ευαισθητοποίησης, αλλά εμφανίζεται σε άμεση συνάρτηση με τις ισχύουσες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και αντιλήψεις. [...] Η επιβίωση, η

υγεία, η διατροφή, η διαπαιδαγώγηση και η εκπαίδευση, η συμπεριφορά και η δραστηριότητα των παιδιών γίνονται αντικείμενο δημόσιας διαχείρισης και ελέγχου. Τα πεδία αυτά τροφοδοτούν ποικίλους επιστημονικούς λόγους περί του ορθού στο σωματικό, στο νοητικό, στο συναισθηματικό επίπεδο και συγκροτούν ποικίλες και διάχυτες πρακτικές οι οποίες συνθέτουν μια νέα μορφή άσκησης εξουσίας και “πολιτικής διακυβέρνησης”, νέες μορφές κηδεμονίας της παιδικής ηλικίας και κατ’ επέκταση του πληθυσμού» (Μακρυνιώτη 1997, 33, 36).

Οι ιδεολογικοεπιστημονικοί λόγοι που υποβαστάζουν την εκπαιδευτική πολιτική

Αρκετοί από τους θιασώτες και πρωταγωνιστές της ευγονικής στην Ελλάδα ήταν εμπλεκόμενοι με τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, την έρευνα, την πολιτική και την κρατική διοίκηση. Ειδικότερα, η εκπαίδευση αποτέλεσε γόνιμο έδαφος για τις εφαρμογές της ευγονικής λογικής και το σχολείο ως χώρος γόνιμο φυτώριο για τη δραστηριοποίηση των ευγονιστών/υγιεινιστών. Ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος (1885-1942), ακαδημαϊκός δάσκαλος με διεθνείς επαφές και κρατικό στέλεχος, πρότεινε στις αρχές του 20^{ού} αιώνα να εισαχθεί στην Ελλάδα ο κλάδος της Παιδολογίας που εξετάζε όλη τη γνώση που αφορούσε το παιδί και την εξέλιξη του. Ο κλάδος αυτός αποτελούσε, κατά τον ίδιο, ένα ευρύ επιστημονικό πεδίο το οποίο περιλάμβανε τομείς όπως η Παιδιατρική, η Παιδαγωγική, η Ψυχολογία του παιδιού, η Σχολική Υγιεινή, η Παιδική Εγκληματικότητα και η Μητρική Βρεφοκομία (Theodorou & Karakatsani 2020, Trubeta 2013). Ο Λαμπαδάριος διορίστηκε το 1911 στο Γραφείο Σχολικής Υγιεινής του υπουργείου Παιδείας και παρέμεινε σ’ αυτή τη θέση μέχρι το 1936, οπότε και έγινε καθηγητής Σχολικής Υγιεινής και Παιδολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εξακολούθησε όμως να κατευθύνει κάθε σχετικό έργο μέχρι το 1940. Επί της ουσίας ήταν ο ιδρυτής του τομέα της Σχολικής Υγιεινής στην Ελλάδα, έχοντας εργαστεί κάτω από τις κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου και των δικτατοριών του Πάγκαλου και του Μεταξά. Εργάστηκε για την ψήφιση πολλών νομοσχεδίων που αφορούσαν την υγεία και την υγιεινή των μαθητών, και δίδαξε Παιδολογία και Σχολική Υγιεινή, εκτός από την Ιατρική Σχολή, στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδευσεως και στη Σχολή Επισκεπτριών Αδελφών Νοσοκόμων. Ίδρυσε το Κέντρο Κοινωνικής Υγιεινής στον Βύρωνα και το Παιδολογικό Ινστιτούτο. Επίσης, θεωρείται ο εισηγητής της ίδρυσης του πρώτου Πρότυπου Ειδικού Σχολείου Αθηνών. Οι σπουδαστές δημοτικής εκπαίδευσης προβλέπονταν να ακολουθήσουν κατά το πρώτο έτος σπουδών Βιολογία

και Γενική Υγιεινή και κατά το δεύτερο Σχολική Υγιεινή και Παιδολογία εφαρμοσμένη. Ο Γληνός² μάλιστα, το 1914, σύμφωνα με τις Θεοδώρου & Καρακατσάνη (2010, 255), προτείνει την αντικατάσταση στο πρόγραμμα του Διδασκαλείου του μαθήματος της Γενικής Φυσιολογίας με το μάθημα της Παιδολογίας και Σχολικής Υγιεινής.

Ο Λαμπαδάριος ως πανεπιστημιακός δάσκαλος γαλούχησε πολλαπλές γενιές εκπαιδευτικών θεμελιώνοντας τις αρχές που σχετίζονται με την απόκλιση και την αναπηρία, οι οποίες προσδιορίζουν το χώρο της Ειδικής Αγωγής μέχρι και σήμερα. Τα βιβλία του *Σχολική Υγιεινή, Παιδολογία και Σχολική Υγιεινή και Στοιχεία Παιδολογίας, τόμος πρώτος, Γενική εισαγωγή εις την παιδολογίαν, σωματολογία και υγιεινή: Δια την διδασκαλία του μαθήματος της υγιεινής εις τα διδασκαλεία, γυμνάσια και λοιπά σχολεία*³ αποτέλεσαν κύριες αναφορές για εκπαιδευτικούς και σχολιάτριους, ενώ τα δύο πρώτα επανεκδόθηκαν πολλές φορές από το 1916 έως το 1934. Επίσης, απευθύνθηκε τόσο σε εκπαιδευτικούς όσο και σε γονείς εργατικών στρωμάτων προκειμένου να μεταβιβάσει –γραπτά και προφορικά– με τρόπο εκλαϊκευμένο βασικούς κανόνες σωματικής υγιεινής και άλλες παρόμοιες οδηγίες (βλ. αναλυτικά στις Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010 σελ.172-227).

Οι θέσεις του, σταθερά προσανατολισμένες στο οργανοβιολογικό μοντέλο, διαπιστώνονται και στα κείμενά του στα οποία συχνά αναφέρεται στην παιδαγωγική επιστήμη και στο πώς αυτή πρέπει να αρθρωθεί. Σε αυτά τα κείμενα αιτιολογεί συχνά τους λόγους εισαγωγής των γνωστικών αντικειμένων που εισήχθησαν στο Διδασκαλείο:⁴ «Τας απαιτούμενας υπό της σημερινής επιστήμης σπουδαιότητας και θετικοτάτας βιολογικής και παιδολογικής γνώσης άνευ των οποίων η γνώση της παιδαγωγικής καθίσταται λέξη κενή» και παρακάτω «Άνευ παιδολογικών γνώσεων, ο παιδαγωγός εξομοιούται προς τον γεωπόνον» (Λαμπαδάριος στις Θεοδώρου και Καρακατσάνη, 2010 σελ.193).

Παρόλο που η Trubeta (2013, 103) υποστηρίζει ότι ο Λαμπαδάριος και ο Εξαρχόπουλος (βλ. παρακάτω) δεν ασχολήθηκαν με *ανάπηρους μαθητές* και ότι αυτό το έπραξε κατά κύριο λόγο ο στενός συνεργάτης του Λαμπαδαρίου Γεώργιος Σακελλαρίου, ανθολογώντας διαπιστώνουμε ότι ο Λαμπαδάριος δίνει το 1920 στο

² Στα *Άπαντα*, τόμος Β' σελίδες 336-337 και 351. Οι Θεοδώρου & Καρακατσάνη, αναφερόμενες στην σύμπλευση δημοτικιστών και υγιειονολόγων, αναφέρονται στη στήριξη του Γληνού για την έκδοση του περιοδικού *Παιδολογία* το 1920, την ίδρυση της Παιδολογικής Εταιρείας και τη συνύπαρξη στο υπουργείο σε υψηλές θέσεις των τριών (Γληνός Γενικός Γραμματέας, Δελμούζος Ανώτερος Επόπτης, Λαμπαδάριος Τμηματάρχης Σχολ. Υγιεινής).

³ Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1916.

⁴ Λαμπαδάριος, Ε. (1920), *Περί υγιειονολογικής και παιδολογικής μορφώσεως των λειτουργών της εκπαιδεύσεως*.

Περί υγιεινολογικής και παιδολογικής μορφώσεως των λειτουργών της εκπαίδευσως τους πρώτους ορισμούς για τους μαθητές που θα εκπαιδεύονται σε χωριστά πλαίσια από αυτά του γενικού σχολείου. Κατά τον Λαμπαδάριο οι μαθητές αυτοί είναι: α) οι υστερούντες ένεκα ελαττωμάτων των αισθητηρίων, β) οι παιδαγωγικώς υστερούντες ένεκα ακανονίστου σχολικής φοιτήσεως ή δυσμενούς περιβάλλοντος, και γ) οι υστερούντες διά ψυχικάς ανωμαλίας (Λαμπαδάριος 1938, στη Χαρίση 2012, 146). Επιπλέον, συμμετέχει στην εξεταστική επιτροπή για τους εισερχόμενους μαθητές στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο με διευθύντρια την Ρόζα Ιμβριώτη, στο οποίο επιτρεπόταν να παρακολουθήσουν μαθητές από το 8^ο έως το 15^ο έτος της ηλικίας, ύστερα από σχετική εξέταση από τον ίδιο, στη βάση της οποίας αποδεικνύονταν ή όχι επιδεκτικοί μαθήσεως. Κι ενώ κατά τον Λαμπαδάριο, σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, θα φοιτούσαν οι υστερούντες ένεκα ελαττωμάτων των αισθητηρίων, η Ρόζα Ιμβριώτη επιχειρηματολογεί για τον αποκλεισμό από τον μαθητικό πληθυσμό του σχολείου μαθητών όπως «οι ηλίθιοι, οι κωφάλαλοι, οι τυφλοί, οι πάσχοντες από μεταδοτικά νοσήματα και οι αλητόπαιδες» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, 502). Η Ιμβριώτη,⁵ αναφερόμενη στην περιοχή της Καισαριανής όπου ιδρύθηκε το σχολείο, στηρίζει τις διαδεδομένες απόψεις της εποχής περί βιολογικής βάσης της παραβατικής συμπεριφοράς και της προστασίας της «ελληνικής φυλής» από την προδιάθεση εκφυλισμένων ατόμων (γεννητόρων ακράτου ουζοποσίας):

«η περιοχή της Καισαριανής επιλέγεται όχι μόνον διότι εξησφάλιζε ωραίων και υγιεινόν περιβάλλον, αλλά και διότι οι προσφυγόπαιδες του συνοικισμού τούτου λόγω των δυσμενών συνθηκών της ζωής και της ακράτου ουζοποσίας των γεννητόρων παρέχουσι πλούσιον υλικόν μελέτης των γενεσιουργών αιτιών των ψυχικών ανωμαλιών και της πνευματικής καθυστέρησεως».

Και αλλού:

«Διά της αγάπης, της συγγνώμης, της ψυχραιμίας, των υγιεινών σωματικώς και ηθικώς συνθηκών θα επαναφέρουν την ψυχική ισορροπίαν και θα δημιουργήσουν ευνοϊκή ατμόσφαιρα διά την μόρφωσιν του χαρακτήρος, ώστε πολλούς να απομακρύνουν από τον δρόμο των φυλακών ή των ψυχιατρείων».

Τα τέσσερα κατεξοχήν σύμβολα της κοινωνικής παθολογίας –αλκοολισμός, εγκληματικότητα, παραφροσύνη, πνευματική καθυστέρηση– θεωρούνται κληρονομικά μεταδιδόμενα στους απογόνους και επομένως επικίνδυνα για την «ελληνική φυλή». Παρατηρούμε λοιπόν ότι μέσα από τη δραστηριοποίηση του Λαμπαδάριου καθώς και της Ιμβριώτη οι παραπάνω επιστημονικοί λόγοι βρίσκουν εφαρμογή στο χώρο της εκπαίδευσης. Με την πνευματική καθυστέρηση που

⁵ Ιμβριώτη 1940. Βλέπε αναλυτικά στη Χαρίση 2012, 278-282.

προσδιορίζεται ξεκάθαρα στο λόγο της Ιμβριώτη και που με ποικίλους τρόπους είχε διατυπωθεί και στους προηγούμενους Έλληνες ιατρούς ευγονιστές ασχολείται ο Γεώργιος Σακελλαρίου. Συναντάμε δηλαδή τις ίδιες και πιο «επιστημονικά» καθιερωμένες απόψεις στον συνεργάτη του Λαμπαδάρου και συνιδρυτή του Παιδολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Ο Γεώργιος Σακελλαρίου, ο οποίος ύστερα από χρόνια συνεργασίας με τον Λαμπαδάριο, το 1926 γίνεται καθηγητής Ψυχολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1888-1964), σταθμίζει την κλίμακα Terman, πρακτική που έχει ακολουθηθεί κάποια χρόνια πριν στην Αμερική και την Βρετανία. Ο Σακελλαρίου απέδιδε τη νοητική απόκλιση καθ' ολοκληρίαν στην κληρονομικότητα. Θεωρούσε δε ότι το 30% των νοητικά αποκλινόντων παιδιών προέρχονταν από γονείς αλκοολικούς, χρήστες ουσιών και συφιλιδικούς. Καταλόγιζε δε την εγκληματικότητα στις «κοινωνικές ασθένειες», μαζί με τα αφροδίσια και την παραφροσύνη. Ενδιαφερόταν επίσης για την ίδρυση σχολείου μεγαλοφυών παιδιών, στο οποίο θα προετοιμάζονταν οι «άξιοι ηγέτες του έθνους», μιας και οι μελέτες του αφορούσαν επίσης μαθητές στην Θεσσαλονίκη με υψηλό δείκτη νοημοσύνης (Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, 497) – ένας προάγγελος της νεοφιλελεύθερης αντίληψης για την αριστεία.

Σχεδόν την ίδια χρονική περίοδο, το 1923, ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος (1874-1960) καθηγητής Παιδαγωγικής στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, χρησιμοποιούσε την πειραματική ανθρωπομετρία, την ψυχομετρία και τη συστηματική παρατήρηση ως μεθόδους έρευνας και επεξεργασίας των παιδολογικών ζητημάτων. Οι πρακτικοί σκοποί του εργαστηρίου του αφορούσαν την άσκηση των φοιτητών σε αυτές τις μεθόδους. Πραγματοποίησε έρευνες διασκευάζοντας την κλίμακα Binet-Simon για τη νοημοσύνη μεταξύ εύπορων και άπορων ελληνοπαίδων, αρρένων-θηλέων, μαθητών υπαίθρου και αστικών πόλεων, ελληνοπαίδων και παιδών ξένων λαών, βαθμού νοημοσύνης και επίδοσης στα μαθήματα, καθορισμού των επιδράσεων του οικογενειακού περιβάλλοντος και άλλα (βλ. αναλυτικά Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, 494). Ο Εξαρχόπουλος αναφέρεται στην ευγονική ως μέτρο πρόληψης και αποφυγής μετάδοσης κληρονομικών ασθενειών και ανωμαλιών, κατά τη λογική άλλων χωρών.

Πρακτικές μέτρησης της απόκλισης και μέτρα θετικής ευγονικής ως Πειθαρχικές Τεχνολογίες

Λαμπαδάριος, Εξαρχόπουλος και Σακελλαρίου είναι οι πρώτοι που επιδίδονται σε πρακτικές μέτρησης της απόκλισης των παιδιών. Ο Λαμπαδάριος καταγράφει στατιστικές πληροφορίες για τους μαθητές από το 1914 με τη συστηματοποίηση και την ίδρυση της σχολιατρικής υπηρεσίας. Οι καταγραφές αυτές αφορούσαν τη σωματική και νοητική ανάπτυξη των μαθητών και σχετιζόνταν με την άσκηση πολιτικής για τη δημόσια υγεία. Τα στατιστικά δεδομένα για τη μαθητική νοσηρότητα καταγράφονταν στα ατομικά δελτία των μαθητών και αξιοποιούνταν ως επιχειρήματα για τη διαμόρφωση σχετικών πολιτικών αξιολόγησης και κατάταξης (Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, αναλυτικά 215-217). Εκτός από τις καταγραφές των νόσων και των μεταδοτικών ασθενειών (ιλαρά, διφθερίτιδα, φυματίωση κλπ.) αποτυπωνόταν και η σωματική κατάσταση των μαθητών (βάρος, ύψος, θωρακική περίμετρος, διαστάσεις κεφαλιού, δύναμης μυών) σύμφωνα με παιδομετρικούς πίνακες. Επίσης, μετρούνταν η όραση, η ακοή και η νοημοσύνη. Επινοήθηκαν λοιπόν ή αξιοποιήθηκαν ήδη υπάρχοντα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο ειδικά εργαλεία για να διατυπώνουν οι σχολίατροι όλα αυτά τα μεγέθη με μαθηματική ακρίβεια. Η λογική αυτής της καταγραφής παραπέμπει σε στρατιωτική πρακτική που εφαρμοζόταν σε διάφορες ευρωπαϊκές και αμερικανικές πόλεις ενώ η «μαθηματικοποίηση των σωματομετρήσεων ανάγεται χρονικά στα μέσα του 19ου αιώνα» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, 214) και την εντοπίζουμε στα τεστ του Goddard στο στρατό και αργότερα στους μετανάστες που εισέρχονταν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η μαθηματικοποίηση των μετρήσεων έδινε τη δυνατότητα για συγκρίσεις όχι μόνο σε επίπεδο ατομικό και εθνικό (πορεία ανάπτυξης με τον μέσο όρο της «φυλής» του) αλλά και διεθνές.

Οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. αποτελούν και την πρώτη περίοδο επίσημης καταγραφής από τους σχολίατρος των διανοητικά υστερούντων μαθητών και των τραχωματικών (το τράχωμα οδηγεί στην τύφλωση). Πρόκειται για συστηματοποιημένη και στατιστική καταγραφή με στόχο όχι μόνο τη θεραπεία και την πρόληψη αλλά και τον εγκλεισμό σε άσυλα και ιδρύματα. Επίσης, είναι αυτή η περίοδος όπου η θετικιστική προσέγγιση και ο σωματοκεντρικός έλεγχος λαμβάνει χώρα και ταυτίζεται με τη διεθνή λογική των υγιειονολόγων του 20ού αιώνα (Αμερική, Αγγλία, Γερμανία, σκανδιναβικές χώρες, Βέλγιο). Ο Λαμπαδάριος συντάσσει εκθέσεις και διαγράμματα για τη σωματική και διανοητική εξέλιξη του ελληνόπαιδος. Τα διαγράμματα αυτά «προσδιόριζαν τον βιολογικό τύπο της αναμενόμενης σωματικής εξέλιξης του κάθε

έθνους» (Θεοδώρου & Καρακατσάνη 2010, 221) και εργαλειοποιούσαν τις φυλετικές διαφορές. Ο Εξαρχόπουλος χρησιμοποιεί παιδολογικά όργανα μέτρησης για τη διανοητική κόπωση και προετοιμάζει τους εκπαιδευτικούς στην χρήση των οργάνων. Τα όργανα αυτά εξέταζαν την περίμετρο της κεφαλής, διάμετρο της κεφαλής προσθιοπίσθια, της κεφαλής εγκάρσια, της μυϊκής ισχύος κ.ά. για την επίδραση της φοίτησης στο σχολείο με όρους καταπόνησης του παιδικού εγκεφάλου και για τη διερεύνηση της νοημοσύνης. Στη βάση αυτών των μετρήσεων καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό όλο το πρόγραμμα του σχολείου (ωράριο, διαλείμματα, μαθήματα κ.ά.) αλλά κυρίως υπολογίζονταν ο δείκτης ζωτικότητας και ο δείκτης ευρωστίας του κάθε παιδιού και γινόταν η διάκριση μεταξύ ευ-γόνων και δυσ-γόνων παιδιών (Theodorou & Karakatsani 2020).

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι η ιατρική επιστήμη επιφορτίστηκε με την κυβερνητικότητα των σωμάτων και συνδέθηκε άμεσα με πειθαρχικούς θεσμούς, πρακτικές και λόγους. Κύρια λογική αυτής της πειθάρχησης ήταν η συνέχιση των διπλών στην οργάνωση της κοινωνίας (φύση-ανατροφή, βιολογία-κοινωνία και κανονικότητα-παθολογία), οι λεγόμενες διαχωριστικές πρακτικές τυποποίησης (Φουκώ 1982). Οι πειθαρχικές αυτές διαχωριστικές πρακτικές ή, κατά τον Φουκώ, «πειθαρχικές τεχνολογίες» όρισαν τον πληθυσμό των ασύλων και των θεραπευτηρίων στη βάση της παθολογίας του σώματος. Παρήγαγαν τα «πειθήνια σώματα» τα οποία μπορούσαν να υποταχθούν, να πραγματοποιηθούν και να «βελτιωθούν». Η πειθάρχηση αυτή ήταν και είναι μέρος της διαδικασίας της κυβερνητικότητας, δηλαδή της υγειονομικής αστυνόμευσης των κοινωνιών. Ο πληθυσμός με αυτό τον τρόπο αξιολογείται, κατηγοριοποιείται και ταξινομείται σε διαχειρίσιμες ομάδες. Τα σώματα των ανθρώπων χαρτογραφούνταν μέσω κοινωνικών και ηθικών αξιών και οριοθετούνταν ιατρικά. Πρόκειται, κυρίως, για κοινωνικές κατηγορίες που συνιστούσαν κίνδυνο για την κοινωνική τάξη πραγμάτων (άνεργοι, φτωχοί, ανάπηροι, επαίτες, αλκοολικοί, πόρνες κ.ά.), οι οποίες χαρακτηρίζονταν μέσω της ιατρικής σκέψης και του εξορθολογισμού της και τοποθετούνταν στους παρεκκλίνοντες και στο περιθώριο. Η ιατρική λοιπόν ως επιστήμη και πρακτική, για πολλές δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, ήταν συμφυής εξουσιαστικών συστημάτων και συν-καθόριζε την κοινωνική κανονιστικότητα (Rose 1994, Oliver 2009). Οι παραπομπές επομένως του Λαμπαδάριου, του Σακελλαρίου, και του Εξαρχόπουλου αποδεικνύουν ότι παρακολουθούσαν στενά τις εξελίξεις των άλλων ευρωπαϊκών κρατών και ενσωμάτωναν συστηματικά τις λογικές του διεθνούς γίνεσθαι σε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων και μέτρων θετικής ευγονικής. Η ρητορική καθώς και οι πρακτικές της εποχής,

βαρύνουσες στις αρχές του 20ού αιώνα σε παγκόσμιο επίπεδο, είναι φανερές και στο ελληνικό πλαίσιο.

Η δράση της Υγιεινής με τη μορφή της Ευγονικής συνεχίστηκε και μεταπολεμικά με την ίδρυση της Ευγονικής Εταιρείας Ελλάδος (1953-1973). Η ευγονική λοιπόν, όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω, από τη στιγμή ανάδειξης της με μοχλό τη βιολογική αιτιοκρατία, διείσδυσε δυναμικά σε άλλα πεδία, διαμέσου της ιατρικής, μεταξύ των οποίων και η Παιδαγωγική. Αυτό που διαπιστώθηκε από τα προηγούμενα είναι ότι, πρώτον, οι επιστημονικοί λόγοι οι οποίοι εκφράζονταν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα παρέπεμπαν σε μεικτά σχέδια αρνητικής και θετικής ευγονικής πολιτικής καθώς και ότι, δεύτερον, τα μέτρα θετικής ευγονικής έλαβαν χώρα στο κοινωνικό σώμα των παιδιών με μετρήσεις, καταχωρήσεις, αρχειοθετήσεις και ασυλοποιήσεις. Με δεδομένο το γεγονός ότι οι προτάσεις για στείρωση σε γονείς με βεβαρυμμένο παρελθόν διατυπώνονταν μέχρι και τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 (βλ. απόσπασμα στην αρχή του κειμένου, Παρασκευόπουλος 1980), ότι οι εκτρώσεις ήταν απαγορευμένες μέχρι το 1986 (βάσει του Άρθρου 304, §4-5 του Ποινικού Κώδικα), ότι η Ευγονική Εταιρεία Ελλάδος σε συνεργασία με την αντίστοιχη βρετανική και με τα ιδρύματα Ροκφέλερ και Gamble ιδρύθηκε το 1953 και ότι οι ασυλοποιήσεις στα ψυχιατρεία και στα ιδρύματα ήταν για πολλές δεκαετίες μεικτού ηλικιακού πληθυσμού, αναρωτιέται κανείς για τη σιωπηρή πραγματικότητα των αρνητικών ευγονικών μέτρων στην Ελλάδα και για το στίγμα που συνοδεύει την αναπηρία.

Αντί επιλόγου

Σήμερα η ευγονική ταυτίζεται με ακραίες φασιστικές λογικές ενώ δεν αποτελεί μέρος της ρητορικής για την εκπαίδευση παρά το γεγονός ότι η διάστασή της, όπως αποδεικνύεται ιστορικά, είναι επιτελεστική στη δημιουργία θεσμών και την διαμόρφωση κοινωνικών σχέσεων. Οι διαδικασίες κανονικοποίησης και παθολογικοποίησης του μαθητικού πληθυσμού ενισχύονται και πολλαπλασιάζονται μέσα από την κατασκευή κοινωνικών συμπεριφορών σε βλάβη. Οι κοινωνικές ανισότητες φτιασιδώνονται και ιατρικοποιούνται, μιας και θεωρούνται γενετικά κληροδοτημένες αξίες και προσωπικές ικανότητες. Η εκ γενετής προικοδότηση ή ένδεια στο χώρο της αναπηρίας αποσυνδέεται από ιστορικοκοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα και ο κίνδυνος της ασυλοποίησης στις μετονομασθείσες κοινωνικές δομές αυτορρύθμισης μεγάλου μέρους αναπήρων αυξάνεται. Μήπως τελικά η

ευγονική είναι πανταχού παρούσα, μόνο που σήμερα εμφανίζεται με πιο σύνθετους και λανθάνοντες τρόπους, εξαγνισμένη από το αρνητικό της παρελθόν;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αβδελά, Ε. (2017α), «Εισαγωγή: Η ανεξίτηλη διαφορά: λόγοι για τη φυλή στην Ελλάδα», στο Αβδελά, Ε., Αρβανιτάκης, Δ., Δελβερούδη, Ε.Α., Μαθιόπουλος, Ε., Πετμεζάς, Σ., Σακελλαρόπουλος, Τ. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Αβδελά, Ε. (2017β), «Φυλετισμός και Ευγονική στην συγκρότηση της ελληνικής εγκληματολογίας: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Γαρδίκου», στο Αβδελά, Ε., Αρβανιτάκης, Δ., Δελβερούδη, Ε.Α., Μαθιόπουλος, Ε., Πετμεζάς, Σ., Σακελλαρόπουλος, Τ. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Θεοδώρου, Β. (2003), «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25: 171-184.

Θεοδώρου, Β., Καρακατσάνη, Δ. (2010), *Υγιεινής παραγγέλματα. Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Διόνικος.

Ιμβριώτη, Ρ. (1940), «Έκθεσις περί της εργασίας του Πρότυπου Ειδικού Σχολείου Αθηνών. Κατά το σχολικόν έτος 1938-39», *Σχολική Υγιεινή* 32-33: 22-41.

Κόκκινος, Γ. (2018), *Η ευγονική δυστοπία*. Αθήνα: Θίνες.

Κορασίδου, Μ. (1996), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Κορασίδου, Μ. (2002), *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Λαμπαδάριος, Ε. (1916), *Παιδολογία και σχολική υγιεινή*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Λαμπαδάριος, Ε. (1934), *Σχολική υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας*. Αθήνα: Δημητράκος.

Λαμπαδάριος, Ε. (1938), «Περί των σωματικώς αναπήρων παιδιών και της αντιλήψεως αυτών», *Σχολική Υγιεινή* 12: 1-4.

Μακρυνιώτη, Δ. (επιμ.) (1997), *Παιδική Ηλικία*. Αθήνα: Νήσος.

Oliver, M. (2009), *Αναπηρία και πολιτική* (επιμ. Γ. Καραγιάννη). Αθήνα: Επίκεντρο (Έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1990).

Proctor, R.N., Proctor, R. (1988), *Racial hygiene: Medicine under the Nazis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rose N. (1994), "Medicine, history and the present", in Porter, R. (Ed.), *Reassessing Foucault: Power, medicine and the body*. London: Routledge, 48-72.

Παρασκευόπουλος, Ι. (1980), *Νοητική καθυστέρηση. Διαφορική διάγνωση, αιτιολογία, πρόληψη, ψυχοπαιδαγωγική αντιμετώπιση*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Στασινός, Δ.Π. (1991), *Η ειδική εκπαίδευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.

Stubblefield, A. (2007), "‘Beyond the pale’: Tainted whiteness, cognitive disability, and eugenic sterilization", *Hypatia* 22(2): 162-181 (<https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.2007.tb00987.x>).

Theodorou, V., Karakatsani, D. (2020), "Eugenic concerns, population policies and puericulture in Interwar Greece", *The Historical Review/La Revue Historique* 17: 53-90 (<https://doi.org/10.12681/hr.27067>).

Τρουμπέτα, Σ. (2014), "Το ευγονικό όραμα για την κοινωνία και η διαχείριση των κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της βιολογικής πολιτικής", στο Αλεξιάς, Γ., Τζανάκης, Μ., Χατζούλη, Α. (επιμ.), *Σώμα υπό επιτήρηση. Ηθικές και πολιτικές συνδηλώσεις*. Αθήνα: Πεδίο.

Trubeta, S. (2013), *Physical anthropology, race and eugenics in Greece (1880s–1970s)*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Τρουμπέτα, Σ. (2017), «Η επίδραση της φυλετικής υγιεινής στην ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο», στο Αβδελά, Ε., Αρβανιτάκης, Δ., Δελβερούδη, Ε.Α., Μαθιόπουλος, Ε., Πετμεζάς, Σ., Σακελλαρόπουλος, Τ. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Χαρίση, Α. (2012), *Οι πρώτες προσπάθειες του Νεοελληνικού κράτους για την εισαγωγή της ειδικής εκπαίδευσης: η συμβολή της Ρόζας Ιβριώτη*. Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης. Φλώρινα. (ανασύρθηκε στις 10 Ιουνίου 2021 από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/27637>).